

Сөйлем мүшелері теориясына*

Аңдатпа. Қазақ тіл білімінде сөйлем мүшелерін табиғи түрінде зерттеу А. Байтұрсынұлы синтаксисінен басталды. Бұл ХХ ғасырда жалғасып, сөйлем мүшелерінің түрлері жіктеліп, талданып негізгі ұстанымдары қалыптасты. Дегенмен сөйлем мүшелері теориясы мен жүзесінде шешімін таппаған мәселелер баршылық. Тұрлаулы мүшелерде басымдық бірде бастауышқа берілсе, бірде баяндауышқа беріліп келеді. Грамматикалық бастауыш пен баяндауыш арасындағы қатынас пен логикалық субъект пен предикат арасындағы қатынастар туралы мәселе бір ізге түскен жоқ. Тұрлаусыз мүшелерді мағыналық түрлерге жіктеуде бірізділік жоқ: анықтауыш пен толықтауышты мағыналық түрлерге бөлгенде құрылымды негіз етсе, пысықтауышқа келгенде функционалдық тұрғыға сүйенеді. Пысықтауыштардың мағыналық түрлері түгенделген жоқ. Үйірлі мүшені анықтаудағы ұстаным екі түрлі. Мақалада осы мәселелердің шешімі ұсынылады.

Түйін сөздер: сөйлем мүшесі, мағыналық-құрылымдық ұстаным, тұрлаулы мүше, тұрлаусыз мүше, үйірлі мүше, субъект, предикат, бастауыш, баяндауыш, анықтауыш, толықтауыш, пысықтауыш.

DOI: [10.32523 / 2616-7174-2021-136-3-31-38](https://doi.org/10.32523/2616-7174-2021-136-3-31-38)**Кіріспе**

Сөйлем мүшесін қазақи табиғатымен түсіндірген алғашқы ғалым А. Байтұрсынұлы болды. Ол сөйлем мүшелерін грамматикалық теориясынан гөрі сөйлеудегі тұрғысының ыңғайында сипаттады. Мәселен тұрлаулы мүшелерді «... сөйлем болған жерде қалмай айтылатын... қалса да қалғандығы сезіліп тұратын» деп бағаласа, тұрлаусыз мүшелерді «сөйлем ішінде бірде болып, бірде болмайтын... керек болған жерде айтылып, керек болмаған орында айтылмай қалып отырған сөздер» ретінде сипаттады [1, 158]. Негізінен, сөйлем мүшелерінің қандай сөз таптарынан жасалатынын көрсетіп береді, мағыналық топтарға тек пысықтауышты жіктейді (мезгіл, мекен, сын, себеп, мақсат пысықтауыштар).

Қ. Жұбанұлы сөйлем мүшелерін мағынасына қарай бастауыш, баяндауыш, айқындауыш деп үш топқа айырады. Осының ішіндегі айқындауышты сөздермен орын тәртібі арқылы байланысатынын анықтауыш, жалғау арқылы байланысатынын толықтауыш деп екі ірі жікке бөледі [2, 121].

Алайда кейін сөйлем мүшелерін парықтауда, жіктеуде А. Байтұрсынұлының тұрғысы негізге алынды. Сөйтіп, тұрлаусыз мүшелерді тегіс қамтитын «айқындауыш» термині анықтауыштың бір түрі, анықталушы сөзден кейін тұратын анықтауыштың атауына айналды.

Қазақ тілінің академиялық грамматикасы үш рет шықты (1954, 1967, 2002), сол Грамматикаларда сөйлемнің құрылымдық ұйысымы тұрлаулы (бастауыш, баяндауыш) және тұрлаусыз (анықтауыш, толықтауыш, пысықтауыш) мүшелер болып жіктеу әбден қалыптасты [3; 4; 5].

Мақсат пен міндеттер. Қазақ тіл білімінде сөйлем мүшелері жөніндегі теория қалыптасқанмен, шешімін күтіп тұрған мәселелер жеткілікті. Сондықтан мақала мақсаты - зерттеулер мен оқулықтарда сөйлем мүшелері төңірегінде тиянақталмаған мәселелерге шешім іздеп табу. Соған орай мынадай міндеттер қойылды:

- сөйлемнің құрылымдық ұйысымында тұрлаулы мүшелердің тұрғысын бағалау;
- пайымдау мен сөйлемнің арақатысының тұрлаулы мүшелерге қатысын айқындау;
- пысықтауыштың мағыналық сипаттарын толықтыру;
- үйірлі мүше мәселесін бағалау.

Зерттеудің әдістануы мен әдістемесі

Мақалаға әдістанулық негіз болған жайт – таным жолдарын көрсететін жеке мен жалпының, бүтін мен бөлшектің, мағына мен пішіннің байланысы туралы заңдылықтар. Әдістеме ретінде «құрылымнан - мағынаға», «мағынадан – құрылымға» қарай талдау пайдаланылды.

Нәтижелерді талдау мен талқылау

Тұрлаулы мүшеге байланысты тиянақталмаған бір мәселе – «бастауыш басым ба, баяндауыш басым ба» дейтін сұраққа бірегей жауап табылмай тұрғандығы. Бұл оқыту әдістемесінен де байқалады. Өткен ғасырдың 70-80-жылдары сөйлемді синтаксистік талдау бастауышты іздеп табудан басталатын еді. Сонан соң бұл баяндауышты іздеп табудан басталатын болды. Сайып келгенде, соңғы шыққан Академиялық грамматикада: «Тұрлаулы мүшелердің ең басты, негізгі мүшесі – бастауыш. ... предикативтіліктің негізі – бастауыш. Өйткені бастауыш сөйлемнің басқа мүшелерінен тәуелсіз бірден-бір сөйлем мүшесі болып есептеледі. Кейбір сөйлемдерде бастауыштың түсіріліп қолданылатыны кездеседі. Бұдан бастауыштың маңызы баяндауыштан төмен деген ұғым тумауы тиіс» [5, 630-631], – деген тұжырым жазылды. Ал «Баяндауыш – грамматикалық формасы жағынан бастауышқы бағынышты мүше» [5, 634] деп танылды. Бастауышқа басымдық берілетіні көрініп тұр. Талқылап көрейік. Ең алдымен, сөйлем құралуында қазақ тілінде басты орын жақ санатына берілетіні белгілі. Мәселен, орыс тілімен салыстырсақ, қазақ тілінде бұл санаттың қолданылу аясы екі есе кең: қазақ тілінде етістік те, есім де жіктеледі, ал орыс тілінде етістік қана жіктеледі, оның өзінде бәрі (мысалы, өткен шақ) жіктеле бермейді. Орыс тілінде жақтық мағына бастауыш арқылы анықталады. Ал қазақ тілінде жақтық санатты белгілейтін – баяндауыш (Бастауышты бағалауда орыс тілі грамматикасының ұстанымы алынған сияқты). Сөйлемнің грамматикалық ұстыны предикативтілік осы жақтық санатқа сүйенеді. Оның үстіне, қазақ тілінде бастауышсыз сөйлем өте жиі қолданылады деуге болады. Тіпті, бастауышты керек етпейтін бірқұрамды сөйлемдер тілімізде норма болып қалыптасқан. Демек, бастауышқа басымдық беріп, баяндауышқа онан кейінгі орынды сайлау қисынға келмейді. Сондықтан сөз тұрлаулы мүшелердің бірінің басымдығы туралы емес, атқаратын жүгі туралы болу керек. Бастауыш пен баяндауыш электрдегі қос заряд сияқты қызмет атқарады. Бастауышты – оң зарядқа (протонға), баяндауышты теріс зарядқа (электронға) теңеуге болады.

Сөйлемнің негізгі грамматикалық үш тірегі белгілі: бастысы – предикативтілік, мұнан соң модальділік пен интонация. Предикативтілік, негізінен, логикадан, оның ішінде пайымдау санатынан, алынған. Пайымдауды құрайтын – субъект, предикат, байланыс. Осылардың тұрлаулы мүшелерге қатысы бары – айқын жайт. Сөйлемнің предикативтілігінің негізі субъект бастауыш пен предикат баяндауыштың қатысынан түзіледі. Алайда, сөйлемнің предикативтілігін анықтауда логикадағы субъект пен предикаттың қатынасына үнемі сүйене беруге болмайды, өйткені бір сөйлемнің екі я одан да көп пайымдаудан тұратыны болады. Мысалы, Баласының келгеніне әкесінің қуанбағанын мен бірінші рет көріп отырмын. деген сөйлемнен үш логикалық пайымдауды ажыратып алуға болады: 1. Баласы келді. Әкесі қуанбады. Мен көріп отырмын. Солай бола тұра мұнда бір бастауыш пен бір баяндауыш қана бар. Логика мен грамматика сыйыспайтын ұғымдар деп санайтындар [6, 32; 7, 17; 8, 148], бәлкім, осындай

айғақтарға сүйенген де болар. Демек, тұрлаулы мүшелерді анықтауда логикалық субъект пен логикалық предикатты ескере отырып, грамматиканың өзіндік заңдылықтарына, нақты айтқанда, бастауыш-баяндауыштық қатынасты белгілеу қажет болады.

Пысықтауыштың мағыналық сипаттарын толықтыру дегенде, біз, алдымен, оның Грамматикаларымызда белгіленген 6 түрінің (мезгіл, мекен, амал, мақсат, себеп, мөлшер пысықтауыштар) мағыналық жағынан жеткілікті сипатталғанын ескереміз. Мәселе қазақ тілі синтаксистік құрылысында пысықтауыштың тағы да мағыналық екі түрі бар екенін дәлелдеуіміз қажеттігінде болып тұр. Олар – қарсы пысықтауыш пен шарт пысықтауыштар. Мұндай пысықтауыштар түркі тілдерінің ішінде татар тілі синтаксисі мен қарақалпақ тілі синтаксисінде бар екенін білеміз: татар тілінде *кире хал, шарт хале* [11, 112-113] деп аталса, қарақалпақ тілінде *қарсылас пысықлауыш, шәрт пысықлауыш* [12, 82-83] деп аталады. Бұл пысықтауыштар қазіргі қазақ тілі синтаксисінде қарсы бағыныңқылы сабақтас құрмалас сөйлем мен шарт бағыныңқылы сабақтас құрмалас сөйлемдердің бағыныңқыларының баяндауыштары ретінде қарастырылып жүр. Тілдік айғақтарды синтаксис пәні оқулықтарынан, академиялық грамматикалардан келтіреміз. Әуелі қарсы пысықтауыштарға тоқталайық. «Қазақ грамматикасында» қарсылықты бағыныңқылы сабақтас құрмалас сөйлемдерге келтірген мысалдардың ішінде мынадай сөйлемдер бар: *Күні бойы қараса да, таба алмады. Кейбір сұрақтары бола тұра, Сырбайдың Масақбай туралы айтқан сөздерін Естай бөлген жоқ* (С. Мұқанов). Жаманмен ауыл болғанша Жақсымен қауым бол (Мақал).

Тағы бір оқулықта [9, 119-120] мына сөйлемдер қарсы бағыныңқылы сабақтас құрмалас сөйлемдер қатарында берілген: *Барлығы сол Байтасқа жүрісін бастатқанмен, ән-сәнін Әмір мен Үмітейге бағынтады* (М.Ә.) *Дәрмен мен Мағаш, Кәкітайлар өздері сүйсінген ойларын аша алмаса да, Абай айтқан жайларға соншалық ынтыға қызығып қарайды* (М.Ә.). *Гүлнәр Марфуғаны сыйлай тұра, көңіліне қарай тұра, шын сүйген Байжанмен бос уақыттарын бірге өткізбей тұра алмады* (С. Мұқанов). *Жалғыз жүріп жол тапқанша, көппен бірге адас. Мыңның түсін білгенше, бірдің атын біл* (Мақал).

Бұл сөйлемдердің бәріне ортақ бір сипат – бір ғана предикативтілікке негізделуі. Келтірілген сөйлемдерді түгел қамтымай-ақ, бір-екеуін талдауға тартсақ та, мәселені байыптауға болады. Мәселен, *Кейбір сұрақтары бола тұра, Сырбайдың Масақбай туралы айтқан сөздерін Естай бөлген жоқ*, *Гүлнәр Марфуғаны сыйлай тұра, көңіліне қарай тұра, шын сүйген Байжанмен бос уақыттарын бірге өткізбей тұра алмады*, деген екі сөйлем екі предикативті бөліктен тұратын сөйлем ретінде берілген: бірінші сөйлемде біріншісі – *Кейбір сұрақтары бола тұра*, екіншісі – *Сырбайдың Масақбай туралы айтқан сөздерін Естай бөлген жоқ*; екінші сөйлемде біріншісі – *Гүлнәр Марфуғаны сыйлай тұра, көңіліне қарай тұра*, екіншісі – *шын сүйген Байжанмен бос уақыттарын бірге өткізбей тұра алмады*. Енді осылардың тұрлаулы мүшелерін бөліп көрсетсек *Естай сөздерін бөлген жоқ*, *Гүлнәр өткізбей тұра алмады*, болып шығады. Авторлар предикативтілікке негізделген деп қарап отырған бағыныңқы құралымда (*Кейбір сұрақтары бола тұра; Марфуғаны сыйлай тұра, көңіліне қарай тұра*) не бастауыштық-баяндауыштық, не субъект-предикаттық қатынас жоқ. Олай болса бұлар құрмаластың предикативті бөлігі болуға жарамсыз. Демек, құрмаластың кемінде екі предикативтік бөліктен тұратыны, сабақтас құрмаластағы бағыныңқы бөліктің бастауыш-баяндауыштық я субъект-предикаттық қатынасқа негізделетіні туралы қағидатты ескерсек, мұндай сөйлемдерді құрмаласқа жатқызудың өзі қисынсыз. Мұндағы бағыныңқы деп берілген құралымдар етістіктен болған баяндауыш мүшені сипаттап тұр. Баяндауышқа қарсы мәндегі жай-күйді білдіріп тұр. Олардың жай сөйлем құрамындағы қызметі осындай. Мұны, әрине, етістіктен болған мүшеге қатысты болғандықтан, толықтауыш болуға сәйкес болмағандықтан (тиісті септіктердің бірінде тұрмағандықтан) пысықтауыш мүшеге жатқызамыз. Жоғарыда келтірілген сөйлемдердің бәрі де осы сипатта. Сондықтан «бағыныңқы сөйлемнің баяндауышы» деп көрсеткен бірліктерінің бәрі де

пысықтауыштық қызметте жұмсалып тұр. Солардың жасалу жолдарын қарастырсақ, қарсы пысықтауыштың жасалу жолдары да шыға келеді.

1. Қарсы пысықтауыш шартты райлы етістікке де демеулігі тіркесуі арқылы жасалады. Мысалы: Күні бойы қараса да таба алмады. Дәрмен мен Мағаш, Кәкітайлар өздері сүйсінген ойларын аша алмаса да Абай айтқан жайларға соншалық ынтыға қызығып қарайды (М.Ә.).

2. Қарсы пысықтауыш барыс септігіндегі есім сөзге қарамастан, қарамай көмекші сөздерінің тіркесуімен жасалады. Мысалы: Жауынға қарамастан жолға шықтық. Ақ түтек боранға қарамай қойды өріске шығарды (С. Түгелбаев). Тыйымға қарамастан той жасайтын болдық. Әкесінің қарсылығына қарамай ортаға шықты (Газеттен).

3. Қарсы пысықтауыш есімшеге көмектес септігінің жалғануы арқылы жасалады. Мысалы: Барлығы сол Байтасқа жүрісін бастатқанмен, ән-сәнін Әмір мен Үмітейге бағынтады (М.Ә.). Атамұрат үйіне келіп жатқанменен ұйықтай алмады (Т. Қайыпбергенов).

4. Қарсы пысықтауыш -ғанша, -генше, -қанша, -кенше тұрпатты көсемше арқылы жасалады. Мысалы: Жалғыз жүріп жол тапқанша, көппен бірге адас. Мыңның түсін білгенше, бірдің атын біл (Мақал). Жаманмен ауыл болғанша Жақсымен қауым бол (Мақал).

5. Қарсы пысықтауыш тұр көмекші етістігінің тиянақсыз көсемше тұрпатының ықпалымен жасалады. Мысалы: Ол біле тұра айтпады. Гүлнәр Марфуғаны сыйлай тұра, көңіліне қарай тұра, шын сүйген Байжанмен бос уақыттарын бірге өткізбей тұра алмады (С. Мұқанов).

6. Қарсы пысықтауыштың сирек те болса -ып, -іп, -п тұрпатты тиянақты көсемшеден жасалатыны да бар. Мысалы: Кіп-кішкентай боп осы сен сөз аңдығанды қайтесің (С. Мұқанов). Үйір қыламын деп басыңа секіртіп алып жүрме (Майлин) [5, 721].

7. Қарсы пысықтауыш келер шақ есімшеге түгіл, тұрсын, тұрмақ шылауының тіркесуі арқылы жасалады. Мысалы: Әшім баяндама жасамақ түгіл хат жаза алмайды. Сен мұны айтпақ түгіл маңайлай да алмайсың (С.М.) [10, 203]. Айтпақ тұрсын аузын аша алмады (С. Түгелбаев).

Жоғарыда көрсетілген еңбектерде [9] мына сөйлемдер шарт бағыныңқылы сабақтас құрмалас сөйлем ретінде берілген: Жігерсіз болсам жетесіз, қойын жайып құл болам (Д. Бабатайұлы). Домбырамды қолға алсам, Ағылған күй мен жыр көрем. Өміріме көз салсам, Жайнаған жарқын нұр көрем (Жамбыл). Торытөбелдің үстіне бір шықсам, жанға шалдырмас едім (Ғ. Мұст.) Мұндайларға кездескен болсаң, баяғыда көше кезіп кеткен болар едің (Ә. Әбішев). Сөйлемдерді талдап қарасақ, тек бір ғана предикативтілікке негізделгенін көруге болады: 1-сөйлемде предикативтілік жасап тұрған – Мен құл болам; 2-сөйлемде – Мен нұр көрем; 3-сөйлемде – Мен жанға шалдырмас едім; 4-сөйлемде – Сен көше кезіп кеткен болар едің. Шартты райдың қашан да жіктеліп қолданылатыны белгілі. Мамандар да осынысына қарап шартты райдан жасалған етістікке жақ санатын теліп отырады да, оны әрқашан баяндауыш ретінде таниды. Алайда мына сөйлемдерде алдыңғы бөліктердегі шартты райлы етістіктер (Жігерсіз болсам, ... қолға алсам, ... көз салсам, ... шықсам, ... кездескен болсаң, ...) дербес баяндауыш болуға жарамайды. Өйткені бұлар дербес субъектіні керек етпейді, олардың қызметі – баяндауышта берілген әрекеттің шартын сипаттау ғана: жігерсіз болсам құл болам; қолға алсам көрем, көз салсам көрем; үстіне шықсам шалдырмас едім; кездескен болсаң кезіп кеткен болар едің. Демек, бұлар да сөйлемнің етістіктен болған мүшесін, яғни пысықтауыштың басқа түрлері сияқты іс-әрекетті, сипаттап тұр. Нақтылай айтқанда, пысықтауышқа тән қызмет атқарып тұр.

Шарт пысықтауыштың жасалу жолдары шартты бағыныңқылы сабақтастың баяндауышымен тұрпаттас болады.

1. Шарт пысықтауыш шартты райдағы етістіктен жасалады. Мысалы: Берсең аларсың, ексең оарсың (Мақал). Ол мәселені оқысам түсінер едім. Естісе айтады.

2. Шарт пысықтауыш жатыс септігіндегі есімшеден жасалады. Мысалы: Ертоқымның басынан мықтап ұстап алмағанда ұшып түсер еді (Т. Қожахмет). Цифрландырғанда еңбектің сипаты түбегейлі өзгереді (Газеттен).

3. Шарт пысықтауыш -ған, -ген, -қан, -кен тұрпатты есімшеге жағдайда сөзінің тіркесуі арқылы жасалады. Мысалы: Атамның ақылын ескермеген жағдайда нендей күйге душар боларымды елестетудің өзі қиын еді. Әдетінше сөз бұйдаға салып созбақтаған жағдайда, меніңше, түбінде опыө жейтін – өзі. О баста бидай емес, арпа еккен жағдайда осынша табысқа жетер ме едік, жетпес пе едік, кім білсін (Ж. Баймұрынов).

4. Шарт пысықтауыштың сирек те болса көсемшеден жасалатыны да кездеседі. Мысалы: Тапсырманы орындамай тұрып басқа жерге кете алмайсың (Қ. Өтепберген). Ертістің суын еркін пайдаланбай тұрып су мәселесін шешу мүмкін емес (Газеттен).

Сөйлемнің үйірлі мүшесінің заңдылықтарын теориялық деңгейге көтерген ғалым – С. Аманжолов. Ғалым ден қойған мәселе үйірлі мүшенің күрделі мүшеден айырмашылығын көрсетіп беру болды. Екеуінің де сөздер тізбегінен тұратыны, бір сұраққа жауап беріп, бір ғана мүшемен байланысты бола тұра айырмашылықтары болатынын дәлелдеп екеуін ажыратып берді. Сонымен, күрделі мүше күрделі сөзден құралатындықтан сыңарлары талдауға келмейтін болса, үйірлі мүше сыңарларын мүшелік жағынан ажыратуға болатын мүше болып шықты. Сөйтіп, үйірлі мүшеге мынадай анықтама берілді: «Сөйлемнің бір мүшесі сияқты, бір сұрауға жауап беретіндей болып тіркескен, бірақ әрқайсысы бөлек мүше есебінде талдауға келетін сөздердің тобын үйірлі мүше дейміз» [10, 132-142]. Үйірлі мүшеге мұнан басқаша да анықтамалар бар екені белгілі. Онда бастауыш-баяндауыштық (субъект-предикаттық) қатынаста тұрып сөйлем құрамына енгенде бір ғана мүшеге қатысты болып, бір ғана сұраққа жауап беретін мүше үйірлі мүше деп танылды [5, 660]. Алайда, көптеген оқулықта өз ішінде мүшелік жіктерге бөлінсе де бір ғана сұраққа жауап беріп, бір ғана мүшені сипаттап, бір ғана мүшенің қызметін атқаратын мүшені үйірлі мүше деп көрсетіп келе жатыр. Соның нәтижесінде Көп оқыған адам көп біледі. сияқты сөйлемдердегі көп оқыған тіркесі үйірлі мүше ретінде талданып келеді, практикалық жаттығу тапсырмаларында да осындай тіркестерді үйірлі мүше етіп талдау көзделеді. Бұл жерде мамандардың ескермей жүргені – тұрлаусыз мүшелер бірін-бірі толықтап, анықтап, пысықтап тұра алатыны. Мысалы, Бір сөзі мен бір сөзін жалғастыруға Абай үлгірмей адасып қалып отыр. деген сөйлемде бір деген сан есімнен болған анықтауыш сөзін деген толықтауышты анықтап тұр; ал сөзін толықтауышы жалғастыруға деген толықтауышты толықтап тұр; жалғастыруға деген толықтауыш үлгірмей деген пысықтауышты толықтап тұр. Қарсысына таман отырған Сүйіндікке ғана қадалып сөйлейді. деген сөйлемде қарсысына таман деген пысықтауыш отырған деген анықтауышты пысықтап тұр; отырған деген анықтауыш Сүйіндікке деген толықтауышты анықтап тұр; Сүйіндікке деген толықтауыш қадалып деген пысықтауышты толықтап тұр. Мұндай мысалдарды көптеп келтіруге болады. Енді жоғарыда үйірлі мүше ретінде қаралып жүрген Көп оқыған адам көп біледі. деген сөйлемге оралсақ, ондағы үйірлі мүше деп танылып жүрген көп оқыған тіркесінің алғашқы сыңары мөлшер пысықтауыш екіншісі есімшеден жасалған анықтауыш, оның адам деген бастауышты анықтап тұрғанын көреміз.

Демек, үйірлі мүшеге қатысты қазір қолданылып жүрген «өз ішінде мүшелік жіктерге бөлінетін» сипат жарамсыз болып шығады.

Қорытынды

Жоғарыда сарапталған жайттардан қазақ тілі синтаксисіндегі сөйлем мүшелерінің теориясына мынадай толықтырулар мен түзетулер енгізуге болады:

- сөйлемнің тұрлаулы мүшелері – бастауыш пен баяндауыштың сөйлемтүзімдегі қызметі бірдей. Сөйлемнің негізгі тірегі предикативтілікті жасауда олардың бірі басты, екіншісі кейінгі бола алмайды. Алайда сөйлемнің ядросы баяндауыш болады;

- сөйлем предикативтілігін анықтауда субъект-предикаттық қатынасқа сүйенудегі

калыптасқан көзқарасты өзгерту қажет. Өйткені жай сөйлем құрамында логикалық субъект пен предикаттан тұратын тіркестер кездесіп отырады. Предикативтілікті анықтауда субъект пен предикаттан тұратын тіркестің грамматикалық бастауыш және баяндауышпен үйлесіміне басымдық берілугені жөн;

- қазіргі қазақ тілі синтаксисінде қарсылықты бағыныңқылы және шарт бағыныңқылы сабақтас құрмалас ретінде қаралып жүрген бір предикативтілікке негізделген сөйлемдер құрмалас сөйлем қатарынан шығарылып жай сөйлем қатарына қосылғаны жөн. Мұндай бірпредикативті сөйлемде бұрын сабақтас құрмаластың бағыныңқы бөлігінің баяндауышы ретінде қаралып жүрген бірліктер (әсіресе, -са, -се шартты райынан, -ғанмен, -қанмен, -кенмен, -генмен қосымшалы есімшеден жасалғандары) жай сөйлемнің пысықтауышы ретінде қаралғаны жөн. Қазақ тілі синтаксистік құрылысында қарсы пысықтауыш пен шарт пысықтауыштың бар екендігіне семантикалық-синтаксистік, құрылымдық-синтаксистік негіз бар;

- сөйлемнің бастауыштық-баяндауыштық қатынас ыңғайында құрылған, бір ғана мүшемен байланысты болып, бір ғана мүшенің сұрағына жауап беріп, бір ғана мүшенің қызметін атқаратын күрделі мүшесін ғана үйірлі мүше деп таныған жөн.

Әдебиеттер тізімі

1. Байтұрсын ұлы Ақымет. Тіл-құрал. Сөйлем жүйесі мен түрлері. III-нші тіл танытқыш кітап. // Байтұрсынұлы А. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: «Абзал-Ай» баспасы, 2013. – 155-234 б.
2. Жұбанұлы Қ. Жаңа грамматиканың жаңалықтары жайынан. // Жұбанұлы Қ. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: «Абзал-Ай» баспасы, 2013. – 103-144 б.
3. Қазақ тілі грамматикасы. – Алматы: Ғылым, 1954. – 559 б.
4. Қазақ тілі грамматикасы. II Синтаксис. – Алматы: Ғылым, 1967. – 236 б.
5. Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002. – 784 б.
6. Потевня А.А. Из записок по русской грамматике. – Москва: Просвещение, 1968. – 551 с.
7. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. – Ленинград: Учпедгиз, 1941. – 620 с.
8. Пауль Г. Принципы истории языка. – Москва: Иностранная литература, 1960. – 499 с.
9. Қордабаев Т.Р. Қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдер синтаксисі. – Алматы: «Санат», 1995. – 176 б.
10. Аманжолов С. Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы. – Алматы: Санат, 1994. – 320 б.
11. Зәкиев М.З. Татар теленең синтаксик төзелеше. – Казан: Ихлас, 2013. – 392 б.
12. Хәзирги қарақалпақ тили. Синтаксис. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1986. – 285 б.

Ж.А. Жақыпов

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

К теории членов предложения

Аннотация. В казахском языкознании изучение членов предложения, соответствующее свойствам данного языка, берет начало с синтаксиса А. Байтұрсынова. Далее в XX веке были выделены виды членов предложения и сформированы основные принципы их классификации. Вместе с тем некоторые теоретические и практические вопросы изучения членов предложения до сих пор не нашли своего решения. Так, нет еще единого мнения в отношении главных членов предложения, приоритет отдается то подлежащему, то сказуемому. Также нет окончательного решения по связям грамматического подлежащего и сказуемого, логического субъекта и

предиката. При рассмотрении классификации второстепенных членов предложения наблюдается непоследовательность, так, например, при делении на семантические виды определения и дополнения придерживаются структурного подхода, а обстоятельства – функционального подхода. Данная классификация обстоятельства неполная. В определении распространенных членов предложения придерживаются двойкой позиции. В статье предлагается решение вышеназванных вопросов синтаксиса казахского языка.

Ключевые слова: член предложения, семантико-структурный принцип, главный член, второстепенный член, распространенный член, субъект, предикат, подлежащее, сказуемое, определение, дополнение, обстоятельство.

J.A. Zhakupov

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

On the theory of parts of the sentence

Abstract. In Kazakh linguistics the study of sentence parts corresponding to the properties of the given language originates from the syntax suggested by A. Baitursynov. Further in the twentieth century, there were identified types of sentence parts and basic principles of their classification. At the same time, there have not been resolved some theoretical and practical issues of studying sentence parts yet. So, in relation to the principal parts of sentence, priority is given to either subject or predicate. Also, there is no consensus regarding grammatical subject, predicate and logical subject and predicate. There is inconsistency in the classification of minor parts of sentences, e.g. the definition and the complement are classified into semantic types, while the circumstance is classified into functional types. The classification of adverbials is incomplete. There is also a twofold position in defining extended sentence parts. The article offers solutions to these issues in the syntax of Kazakh language.

Key words: sentence part, semantic-structural principle, principal part, subordinate part of a sentence, subject, predicate, attribute, object, adverbial modifier

References

1. Bajtırsyn ұлы Ақымет. Til-құрал. Сөйлем зһүжеси мен тырleri [Language is a tool. Sentence system and types]. III-nshi til tanytkysh kitap. // Bajtırsynұлы A. Қазақ тіл biliminiң мәслелери. – Almaty: «Abzal-Aj» baspasy, 2013. – 155-234-better.
2. ZHұbanұly Қ. ZHаңа grammatikanуң zһаңалуқтары zhajynan [New grammar news] // ZHұbanұly Қ. Қазақ тіл biliminiң мәслелери [Problems of Kazakh linguistics] – Almaty: «Abzal-Aj» baspasy, 2013. – 103-144-better.
3. Қазақ тили grammatikasy [Grammar of the Kazakh language]. – Almaty: Fylym, 1954. – 559 b.
4. Қазақ тили grammatikasy. II Sintaksis [Grammar of the Kazakh language. Syntax II]. – Almaty: Fylym, 1967. – 236 b.
5. Қазақ grammatikasy [Kazakh grammar]. – Astana, 2002. – 784 b.
6. Potebnya A.A. Iz zapisok po russkoj grammatike [From the notes on Russian grammar]. – Moskva: Prosveshchenie, 1968. – 551 s.
7. SHahmatov A.A. Sintaksis russkogo yazyka [Syntax of the Russian language]. – Leningrad: Uchpedgiz, 1941. – 620 s.
8. Paul' G. Principy istorii yazyka [The principle of history of language]. – Moskva: Inostrannaya literatura, 1960. – 499 s.
9. Қордобаев T.R. Қазақ тилиндеги құрмалас сөйлемдер sintaksisi [Syntax of complex sentences in the Kazakh language]. – Almaty: «Sanat», 1995. – 176 b.

10. Amanzholov S. Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы [Brief course on the syntax of the Kazakh literary language]. – Almaty: Sanat, 1994. – 320 b.
11. Zәkiev M.Z. Tatar teleneң sintaksik tәzeleshe [Tatar language syntax]. – Kazan: Ihlas, 2013. – 392 b.
12. Hәzirgi қарақалпақ тілі. Sintaksis. – Nөkis: «Қарақалпақстан», 1986. – 285 b.

Автор туралы мәлімет

Жақыпов Жантас Алтаевич – филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті қазақ тіл білімі кафедрасының профессоры, Қ. Сәтпаев көш. 2, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Zhakupov Zhantas Altayevich – Doctor of Philology, Professor, Professor of Kazakh Linguistics Department, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpaev str., Nur-Sultan, Kazakhstan.